

Reformationen i Norden

Af Per Ingesman

Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540-1610, red. Ingemar Brohed. (Universitetsforlaget, Oslo 1990). 466 s., 337 Nkr.

De nordiske kirkehistorikere har et stående arbejdsfællesskab, kaldet Nordiskt institut för kyrkohistorisk forskning. I dette regi har man siden 1968 arbejdet komparativt med en række vigtige perioder og temaer i Nordens kirkehistorie. Resultaterne foreligger i form af en skriftserie, i hvilken den foreliggende bog er det sjette bind. Den er samtidig en slags fortsættelse af en af de tidligere antologier, *Reformationen i Norden. Kontinuitet och förnyelse* fra 1973.

Hvor Reformationens indførelse stod i centrum i den første reformationsbog, tager den nye bog fat på Reformationens konsolidering. De tre temaer fra den første bog, forholdet mellem bibelhumanisme og reformation, forholdet mellem kirken og den verdslige øvrighed samt gudstjenestelivet i reformationskirkerne, er nu blevet til fire problemfelter, kaldet »Kunlig og kyrklig religionspolitik«, »Kyrkans ledare. Biskopar eller superintendent«, »Teori och praxis i den liturgiska utvecklingen« og »Kyrklig eller världslig domsrätt i »kyrkliga« mål«. På trods af de lidt forskellige overskrifter er det stort set problemstillingerne fra den første bog, der følges i deres videre udviklingsforløb i anden halvdel af reformationsårhundredet. Mens hovedvægten i den første bog naturligt lå på forholdene i Danmark og Sverige, spænder den nye bog videre rent geografisk. Inden for hvert enkelt af de fire temaer

har man tilstræbt, at udviklingen i alle de nordiske lande så vidt muligt skulle behandles. Det har dog ikke helt kunne gennemføres, og f.eks. for Islands vedkommende er det kun blevet til en enkelt artikel i alt.

Bogen lægger ud med en indledning, der sætter Reformationens konsolidering i de nordiske lande ind i europæiske rammer. Tarald Rasmussen gør her opmærksom på, at udviklingen i Norden nok var bestemt af udviklingen i Tyskland, men netop med hensyn til konsolideringsfasen skal de nordiske lande ikke bare betragtes som en periferi. I kraft af ensartede og stabile politiske rammer havde de nordiske lande langt bedre betingelser end de allerfleste tyske fyrstedømmer for den politisk-institutionelle konsolidering af Reformationen og for udviklingen af en konfessionel stat og en konfessionel kirke.

Det betyder ikke, at den reformativiske konsolideringsproces i de nordiske lande har en ensartet karakter. Tværtimod ser man også i Norden centre og periferier og dybtgående skillelinjer mellem helt forskellige udviklingsforløb. Et hovedresultat af antologiens komparative tilgang til Reformationens konsolidering i Norden er således påvisningen af den tydelige forskel mellem den dansk-norske og den svensk-finske udvikling.

Forskellen træder mest markant frem, når man ser på den kongelige og kirkelige religionspolitik, hvor udviklingen i Danmark kendetegnes af konsensus, mens den i Sverige præges af konflikter. Det får den effekt, at den

danske kirke stort set underlægges kongens indflydelse, hvorimod den svenske kirke i langt højere grad hævder sig som en selvstændig magtfaktor ved siden af kongemagten. I Danmark udleder kongen, Christian III, sine kirkelige forpligtelser direkte fra sit kongelige embede, han udstrækker sit ansvar til også at gælde alle kirkens indre anliggender, og han opfatter sig selv som både berettiget og kompetent til at afgøre læremæssige spørgsmål. Præsteskabet er tilsyneladende slet ikke uenigt med kongen i hans synspunkter, i hvert fald får vi på de fleste punkter det smukkeste samarbejde mellem konge og kirke. I Sverige har de skiftende konger – uanset deres religiøse indstilling i øvrigt – de samme ønsker om at underlægge sig kirken og selv fastsætte dens læregrundlag. Gejstligheden har imidlertid en helt anderledes stærk politisk stilling, den udgør den ene af de fire stænder og kan på rigsdagene som regel sætte sin mening igennem i teologiske spørgsmål. I hele perioden får vi derfor en kamp om læremyndigheden mellem den verdslige og den åndelige øvrighed, periodevis udartende til en egentlig magtkamp mellem konge og kirke.

De helt forskellige religionspolitiske situationer får til følge, at man i Danmark har en forholdsvis kort konsolideringsperiode, mens man i Sverige har en meget lang periode med uafklarede forhold. I Danmark lå den endelige kirkeordinans klar i 1539, og på mange måder kan Reformationen siges at være konsolideret allerede ved Christian III.s død tyve år efter. Med forpligtelsen på *Confessio Augustana* i Fremmedartiklerne fra 1569 tog Danmark det afgørende skridt til at blive en konfessionel stat, om end denne først formelt opstår med bestemmelsen om kongens religiøse tilhørsforhold i Kongeloven fra 1665. I Sverige går der meget længere tid, før der er etableret en

kirkeordinans og et bekendelsesgrundlag. Først så sent som i 1571 får Sverige sin kirkeordinans, og vi skal helt op til 1611, før Gustav Adolf i sin kongeforsikring må forpligte sig til at holde både *Confessio Augustana* og de afgørende bestemmelser fra Uppsalamødet i 1593.

Den religionspolitiske konsensus i Danmark og den religionspolitiske konflikt i Sverige sætter naturligvis sit direkte præg på kirkestyret. I Danmark erstattedes de katolske biskopper ved Reformationen af superintendenten, der for det meste rekrutteredes blandt de lutherske prædikanter, der havde været aktive i reformationsbevægelsen. Der ses ingen politiske eller kirkepolitiske uoverensstemmelser mellem disse reformatorer og kongen, og derfor var det relativt let at etablere et nært og problemfrit samarbejde imellem dem. I Sverige ophørte det middelalderlige bispeembede ikke med Reformationen, men reformatoriske biskopper overtog efterhånden ansvaret for kirkens ledelse. Forskellige forsøg på at underordne kirkens ledelse under kongen, der blandt andet gik ud på at skabe andre ledelsesstrukturer med nye og mere afhængige embeder, mislykkedes.

Også med hensyn til den liturgiske udvikling og de retsordninger, der afløste den middelalderlige kirkes jurisdiktion, går hovedskillelinjen mellem en dansk model og en svensk model.

Ligesom i Tyskland begyndte Reformationen i Norden som en meget moderat bevægelse med hensyn til liturgiske reformer. I Danmark forløb udviklingen roligt og uden større konflikter. Længe klarede man sig med de foreliggende liturgiske håndbøger, og først efter en generation havde man fået tilvejebragt protestantiske afløsere. Dermed havde man nået en sådan grad af liturgisk uniformitet, at der gik mere end et århundrede, før det følte sig nødvendigt med en liturgisk revision. I Sve-

rige derimod kom nogle af reformationstidens mest dramatiske konflikter netop til at udspille sig på det liturgiske område – som f.eks. striden om den såkaldte »Röda boken«, Johan III.s svenske liturgi fra 1576.

På det juridiske område forsøger den danske kirkeordinans at gennemføre Luthers egen skelnen mellem kirkelige og verdslige forbrydelser. I praksis kommer man dog til at prøve sig frem, men det sker tilsyneladende i bedste forståelse mellem kirken og den verdslige magt, og f.eks. ægteskabssager, som egentlig burde være en rent verdslig opgave, overlader kongen hurtigt til særlige domstole med gejstlig overvægt. I Sverige har også dette område i langt højere grad karakter af et konfliktfelt, med stridigheder, delvis mislykkede reformforsøg fra kongens side osv. Det svenske slutresultat bliver da også det modsatte af det danske: at den kirkelige domsret kommer til at stå forholdsvis stærkt.

Danmark og Sverige var centre, som Norge og Finland religionspolitisk set var underordnede og afhængige af. Norge var ved Reformationen blevet en dansk provins, og reformationsværket kan her i høj grad ses under en dobbelt synsvinkel: både som en ændring af landets kirkeligt-religiøse forhold og som en administrativ befæstelse af det danske overherredømme. Meget karakteristisk udvalgte kongen til ledere i den norske reformationskirke omhyggeligt superintendenter, der først og fremmest var administratorer, ikke teologer. Finland var en periferistat ligesom Norge, og også her kommer den kongelige politik markant frem i valget af biskopper. I hele Vasatiden sørgede kongemagten med omhu for, at biskopperne i Finland var personer, som stod på kongens kirkepolitiske linje. I den store liturgiske strid under Johan III ses da også den mest udtalte loyalitet mod

kongemagten fra finsk side. Med hensyn til Island var dets afhængighed af Danmark af samme art som Norges, om end den større afstand til centralmagten i København synes at have givet de lokale biskopper en relativt stor handlefrihed.

Der er naturligvis aspekter af Reformationens konsolidering, som ikke dækkes ind ved bogens koncentration om de fire udvalgte problemfelter. Teologiens betydning i Reformationens konsolideringsproces kommer ind mange steder, og vigtigheden af dette aspekt understreges også, f.eks. i påpegningen af, at forskellen mellem centre og periferier i Norden også er en forskel mellem lande, der som Sverige og Danmark har egne universiteter og en egen »teologiproduktion«, og mere perifere lande som Finland og Norge uden egne universiteter. Men teologien som sådan er ikke sat i centrum nogetsteds, og det betyder, at det ikke bliver helt klart, hvor skarp en skillelinje, der rent teologisk går mellem Danmark-Norge på den ene side og Sverige-Finland på den anden side. Set fra en dansk synsvinkel kunne det f.eks. have været spændende at få undersøgt, om en teolog af europæisk format som Niels Hemmingsen også øver påvirkning i Sverige og Finland.

Også et andet tema savnes. Hvornår staten havde skiftet konfession, er naturligvis et spørgsmål af den største vigtighed, men det betyder ikke, at man helt kan tillade sig at ignorere spørgsmålet om, hvornår folket havde skiftet tro. I denne formulering er spørgsmålet selvfølgelig vanskeligt at besvare, men selve problemstillingen – »Reformationens konsolidering og befolkningen« eller »Reformationens folkelige gennemslag« – kunne godt have fortjent sit eget tema. Det ville tilmed have været i god overensstemmelse med de socialhi-

storske tilgangsvinkler til Reformationen, der har spillet en vigtig rolle i den nyere internationale forskning. Især norske og svenske vidnesbyrd om stærk folkelig modstand mod Reformationen og om katolske traditioners sejlivethed viser, at man ikke står helt uden kildegrundlag.

At der sikkert er stof og problemstillinger til endnu et par reformationsbind i skriftrækken fra det nordiske institut for kirkehistorisk forskning, skal dog ikke lægges den foreliggende bog til last. *Reformationens konsolidering i de nordiske länderna 1540-1610* er en aldeles fremragende bog, der både tegner et samlet billede af Reformationens konsolideringsproces i hele Norden og samtidig giver vigtige nye bidrag til belysning af udviklingen i de enkelte nordiske lande.

At give en blot nogenlunde forsvarlig omtale af samtlige antologiens 20 artikler, er dog ikke muligt. I det følgende skal derfor blot fremhæves et udvalg af de bidrag, der behandler dansk-norske forhold.

For Danmarks vedkommende er forholdet mellem den kongelige og den kirkelige religionspolitik forholdsvis grundigt behandlet i forskningen. Thorkild C. Lybys artikel »Landsfyrstelig statsreligion og evangelisk-luthersk kristendom« er da også et indlæg – et velgennemtænkt indlæg – i en stående debat mellem danske og norske kirkehistorikere om de principielle synspunkter bag bestemmelserne i den danske kirkeordinans fra 1537/39. Lyby gør opmærksom på, at Christian III.s kirkelige forpligtelser afledes direkte af hans kongelige embede, ikke af hans forhold til nogen speciel kirkeinstitution. Kirken som særlig stand og som forfatningsmæssigt led af rigets styringsapparat er afskaffet. I stedet for landsfyrsteligt kirkeregimente eller

statskirke burde man efter Lybys mening snarere bruge udtrykket »landsfyrstelig statsreligion« om en sådan tilstand. Lyby tilslutter sig Jørgen Stenbæks understregning af, at den kirkeretslige situation er primitiv og uafklaret. Ved indgangen til konsolideringsperioden var Danmark præget af en primitiv, før-konfessionel holdning, hvor man ikke havde nogen kirkeretsligt forpligtende bekendelse eller konfession. Man kan derfor ikke fastslå kongens status i forhold til bekendelsesdannelsen på et tidspunkt, hvor denne endnu ikke har fundet sted.

Tarald Rasmussens undersøgelse af »Utkastet til en egen norsk kirkeordinans fra 1604« er naturligvis interessant i denne sammenhæng, fordi den norske kirkeordinans netop bliver til i en tid, hvor den almene tendens til konfessionalisering slår igenem i de protestantiske kirkeordninger. Tarald Rasmussen påviser, at udkastet vidner om en markeret og stærk interesse, når det gælder spørgsmål om kirketugt og kirkestraf. Her bevæger man sig bort fra grundtankekerne i den danske kirkeordinans fra 1537/39 og nærmer sig en tidligabsolutistisk kirkeordningstænkning som f.eks. den, der kommer til udtryk i den store württembergske kirkeordning fra 1559. Læremæssigt er der derimod ingen spor af tidens teologiske stridigheder inden for den tyske lutherdom, der ellers havde givet anledning til skarpe markeringer i Danmark. Her følger det norske udkast en mere traditionel kurs, der ligger nær de tidlige protestantiske kirkeordninger. Dette hænger ifølge Tarald Rasmussens opfattelse sammen med Norges beliggenhed som en kirkelig-teologisk periferi, i hvilken der simpelthen ikke var behov for en nærmere konfessionel markering.

Også i Ingun Montgomerys undersøgelse af synodalakterne fra de synoder, som biskop Anders Foss gennemførte i

Bergen i 1580'erne, får man understreget Norges karakter af et periferiområde præget af »usamtidighed« i forhold til hovedlandet. Montgomery viser, at mange af de spørgsmål, som tages op i Norge, havde været til diskussion på de danske synoder allerede i 1540'erne: »Anders Foss, som kom från det välorganiserade Roskilde stift, måste ha känt sig flyttad minst 40 år tillbaka i tiden, när han kom till Bergen«.

Det er beklageligt, at der i afsnittet om kirkens ledere ikke findes en artikel om forholdene i Danmark, ikke mindst på baggrund af Terje Ellingsens særdeles interessante artikel »Det nye embedet i kirken. Superintendentens plass i norsk reformasjonshistorie«. Ellingsen ser tre generationer af norske superintendenter i reformationsårhundredet. De første norske superintendenter hentes fra den norske domkapitelsgejstlighed, ikke blandt landets – ganske vist også få – lutherske prædikanter. Det viser klart, at de norske biskopper skulle være administratorer, ikke teologer. Anden og tredje generation af norske superintendenter hentes fra Danmark, og nu ser man ganske åbenlyst, at der overhovedet ikke tages hensyn til Kirkeordinansens bestemmelser om bispeudnævnelse. Fremgangsmåden ved udnævnelsen af ny biskop i Trondheim i 1549 viser, at man fremdeles regner med, at domkapitlet har ret til at vælge eller i hvert fald foreslå en ny superintendent, mens der ikke tages hensyn til Kirkeordinansens detaljerede forskrifter om valg ved alle sognepræster i stiftets købstæder osv. En anden bestemmelse i Kirkeordinansen, som vistnok aldrig blev praktiseret, var påbuddet om, at den valgte kandidat skulle møde hos den nærmest boende superintendent for at blive »overhørt« af ham. Det blev derimod praksis, at kandidaterne blev prøvet af de teologiske professorer ved universitetet i København,

noget, der slet ikke nævnes i Kirkeordinansen. I slutningen af århundredet synes retten til at foreslå kandidater til ledige norske bispestole endda direkte at være overgået fra de norske domkapitler til universitetet.

I bogens tredje del giver Knud Ottosen en nyttig oversigt over »Liturgien i Danmark 1540-1610«. Det er Knud Ottosens opfattelse, at Reformationen i et liturgihistorisk perspektiv er konsolideret, da man i begyndelsen af 1570'erne omsider har fået løst problemet med de manglende liturgiske håndbøger (bibeloversættelse 1550, alterbog 1556, salmebog 1569, graduale 1573). Perioden derefter ser han som karakteriseret af efterladdenhed fra præsternes side over for gudstjenesten og de kirkelige handlinger. Denne opfattelse bygger han hovedsageligt på det stigende antal klager, der kommer frem på synoder og landemoder. At flere klager over præsterne skulle være et udtryk for større slendrian, er imidlertid en forkert kildekritisk slutning. Klager er først og fremmest kilder til *holdninger*, mens man skal være umådeligt forsigtig med at slutte til de faktiske forhold. Når Knud Ottosen øjensynligt mener, at præsterne var nidkære umiddelbart efter Reformationen, men begynder at sløje af på den mod slutningen af århundredet, kan man med fuld ret indvende, at kilderne lige så vel kan fortolkes som udtryk for det stik modsatte: De flere klager er et vidnesbyrd om større nidkærhed hos den kirkelige ledelse, som tænkeligt hænger sammen med, at man efter en generations intensivt arbejde mente at kunne få mere igennem på sogneplan, hvor man umiddelbart efter Reformationens indførelse har været tilfreds, blot det helt elementære var i orden.

I den afdeling af bogen, der behandler de jurisdiktionelle problemer i reformationskirkerne, er Danmark rep-

ræsenteret med to artikler, idet Troels Dahlerup giver en kyndig oversigt over emnet, mens Jørgen Stenbæk går i dybden med Niels Hemmingsens syn på sagen.

Troels Dahlerups artikel »Den kirkelige disciplin i Danmark 1536-ca. 1610« viser reformationsårhundredet som en overgangsperiode, hvori hele senmiddelalderens gejstlige retssystem omformes, og grunden lægges til den lutherske ortodoksis kirkelige disciplin. Efter Reformationen forsøger kongemagten at lægge et skarper skel mellem verdslig og gejstlig ret, således at kirken principielt kun skulle beskæftige sig med de egentlige kirketugtssager, der førte til absolution og skrifte. De »klassiske« åndelige sager som f.eks. hor og lejemål, mened og åger, der i senmiddelalderen havde været behandlet og straffet med bøder af kirkelige domstole, skulle nu være et anliggende for de verdslige domstole. Det kunne dog ikke gennemføres i praksis. F.eks. måtte rettertinget i de tidligste år efter Reformationen tilkalde den nødvendige gejstlige ekspertise, hver eneste gang man behandlede sager vedrørende ægteskab, og det var kun en naturlig konsekvens, at der i 1542 indførtes egentlige ægteskabsdomstole, tamperretterne. Også med hensyn til andre forhold var det svært at komme bort fra senmiddelalderens synspunkter. Grovere forbrydelser som f.eks. trolddom eller bestialitet overgår således nok til verdslige domstole, men den »kirkelige« straf, bålet, bibeholdes.

Jørgen Stenbæk sætter i sin artikel om »Niels Hemmingsen og den kirkelige disciplin« på en meget instruktiv måde den store teologs syn på den kirkelige disciplin i relation til hans teologiske helhedskonception. Det er interessant at se, at de blandede domstole, som reformationstidens danske ægteskabslovgivning foreskriver, for så vidt falder i tråd med Niels Hemmingsens naturretslære med dens delvise identifikation af naturloven og dekalogen, som han udtrykkeligt lader såvel kirken som den verdslige øvrighed være ansvarlig for dekalogens efterlevelse.

Der er gjort meget ud af det komparative perspektiv i denne bog. Ikke blot er præliminære versioner af bogens artikler blevet diskuteret på to arbejdsseminarer, hvorved de komparative aspekter har fået mulighed for at blive inddraget undervejs. Men desuden tilgodeses de særskilt i de indledende og opsummerende afsnit, som Ingun Montgomery og Åke Andrén har skrevet til hvert enkelt af de fire temaer i bogen. Der er da heller ingen tvivl om, at selve intentionen om rent geografisk at komme hele vejen rundt om de valgte problemstillinger og den stadige insisteren på internordisk komparation har været stærkt medvirkende til, at bogen er blevet et centralt bidrag til Nordens reformationshistorie. De nordiske kirkehistorikere har dermed leveret et godt eksempel på det frugtbare i nordisk forskningssamarbejde.